

KIRIM SAVAŞI'NDAN SONRA KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER VE ŞANLIURFA YÖRESİNE İSKÂNLAR

Migrations from Caucasia to Anatolia, and Settlements to the Vicinity of Şanlıurfa
After the Crimean War

İhsan SATIŞ*

ÖZET

Kafkaslara doğru yayılcı bir politika izleyen Rusya, Kırım Savaşı'ndan sonra bölgede hâkimiyet sağlamak amacıyla bölge halkını göçe zorlamıştır. Zor durumda kalan bölge halkı Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Belirli periyotlarla göç eden topluluklar Osmanlı Devleti tarafından planlı bir şekilde Anadolu'nun belirli yerlerine iskân edilmişlerdir. Göçmenlerin yerleştirildikleri yerlerden birisi de Şanlıurfa'dır. Bu makalede Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen göçmenlerden Şanlıurfa'ya yerleştirilenler ele alınarak, bölge halkının göçmenlere yaptığı yardımlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Savaşı, Kafkasya, Şanlıurfa, Göç, İskân

ABSTRACT

Adopting an expansionist policy towards Caucasia, Russia displaced the people living in the area forcefully to establish its dominion in the area after the Crimean War. The people began to move to Anatolia from Caucasia. The groups of people who moved to Anatolia were settled systematically in certain parts of Anatolia by the Ottoman Empire. One of these places the immigrants were settled in was Sanliurfa. In this study, the aids provided to the refugees coming from Caucasia to Anatolia after Crimean War by the inhabitants of Sanliurfa are investigated on the basis of those who settled in Sanliurfa.

Key Word: The Crimean War, Caucasia, Şanlıurfa, Migration, Settlement.

* Arş. Gör. Tunceli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Tunceli. ihsansatis@hotmail.com

Göç, kişilerin yerleşmek amacıyla bir iskân ünitesinden diğerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketidir¹. Osmanlı Devleti izlediği iskân politikası sayesinde kuruluştan beri sürekli göç olgusunu yaşamış ve yaşatmıştır. Osmanlı Devleti, kuruluş ve yükselme devirlerinde dışa dönük bir iskân politikası izleyerek yeni fethedilen topraklara merkezden nüfus iskân ederken², XIX. yüzyılda kuruluş döneminin tam aksine içe dönük bir iskân politikası takip etmiş olup, istila edilen topraklardan göç eden milyonlarca Müslüman ahaliyi daha iç bölgelere iskân etmiştir. Çünkü bu yüzyılda sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin, esaret altında kalan eski vatandaşlarına karşı duyarsız kalması mümkün olmadığı gibi, Hilafet makamını da temsil ediyor olması sebebiyle, diğer ülkedeki Müslümanlara karşı kapılarını kapatamamıştır³.

Kaybedilen topraklardan gelen Müslüman ahali ile Osmanlı'nın ilk karşılaşması 1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden hemen sonra başlamıştır. II. Katerina tarafından verilen garantiye rağmen, General Grigoriy Patyomkin, dağlık ve çöl olan yerlerdeki bütün Tatarların yarımadaдан uzaklaştırılması için sadece bir günlük süre tanıdı⁴. Hedef; düşmanlık gösteren bir unsur olarak görülen Türkleri bölgeden uzaklaştırarak burayı bir *Rus yurdu* yapmaktır⁵. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Kafkasya'da yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politikaya göre; Çerkezistan⁶ Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarını muhafaza etmek üzere bir serhat ülkesi haline getirilecekti. Osmanlı Devleti, Çerkesler'i kendi taraflarına çekmek için siyasi, özellikle dini faaliyetlerde bulunarak bölgeye gönderilen din adamlarının çabalarıyla Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslamiyet'in yayılmasına çalışmıştır⁷.

Osmanlı Devleti'nin Çerkezistan ile ilgisini Ahmed Cevdet Paşa şu şekilde ifade etmektedir: *“Kırım hanlığı istiklâl suretiyle Devlet-i Âliyye'den munfasıl oldukça led'el-icâb tevâif-i Çerâkise'den asker celb ve istihdam etmek üzere Devlet-i Âliyye nazar-ı ihtimâmını Çerkezistan'a ihâlâ etmeğe mecbur olduğundan ahâlisine din-i İslâm telkin olunub refte refte bu tarafların kâffe-i ahâlisi putpereslikten geçerek kavi Müslüman olmuşlardır”*⁸.

¹ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon 2006, s. 17.

² Anadolu'dan Balkanlar'ı şenletmek amacıyla iskân ettirilen Türkmenler, Rumeli'den Karadeniz'e nakledilen gayrimüslimler bu kapsamda değerlendirilebilecek ilk örneklerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **Osmanlı Sosyal İktisat Tarihi Makaleleri**, Konya 2004, 95-117.

³ Mehmet Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası” **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s.587.

⁴ Mirza Bala, “Kırım”, MEB. **İslam Ansiklopedisi**, VI, İstanbul 1977, s. 757.

⁵ Abdullah Saydam, “Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)”, **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s. 677.

⁶ Çerkezistan (Çerkesya); Kuzey Kafkasya'da, Karadeniz ile Kuban Irmağı ve Kafkas Dağları arasında kalan tarihsel bölgedir. Bkz. Courtlandt Canby ve David S. Lemberg, “Circassia (Cherkessia)”, **Encyclopedia of Historic Places**, New York 2007, s. 264.

⁷ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)**, Ankara 1997, s. 36-37.

⁸ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 95.

1829'da Edirne Antlaşması'yla Karadeniz kıyılarındaki Poti, Anapa kaleleri, Kafkasya'da Çıldır ve Ahıska havalisi Ruslara bırakılınca⁹, bu bölgelerden Anadolu'nun içlerine doğru yeni bir Müslüman göç dalgası meydana gelmiştir. Lakin Kafkasya'dan meydana gelen en büyük göç Kırım Savaşı'nın son aylarında başlamıştır. Aslında bu savaş bölgenin Rus esaretinden kurtarılabilmesi için önemli bir fırsat idi. Çünkü bir taraftan Kafkasya'da devam etmekte olan Şeyh Şamil liderliğindeki bağımsızlık mücadelesi, diğer taraftan da İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılması bölgenin istiklali için önemli sonuçlar doğurabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil arasındaki irtibatsızlık¹⁰, İngiltere ile Fransa'nın Kafkasya'ya müdahalesindeki isteksizliği, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı dahi elinde tutamayacağını ve savaş sonunda burayı terk edeceğini anlaşılması öncelikle Kırım Müslümanları'nda paniğe yol açtı. Böylece savaşın son dönemlerinde başlayan, aralıklarla hızlanıp yavaşlayan kitlesel göç hareketi başlamış oldu¹¹. Bu kitlesel göç, 1859'da Şeyh Şamil'in Rusya'ya esir düşmesiyle ve 1864'te Çerkes direnişinin kırılması üzerine doruk noktasına ulaşmıştır¹².

KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER

A. Göçlerin Sebepleri

Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin altında dini, milli, siyasi, sosyal, kültürel, vb. çok sayıda neden yatar. Ama asıl önemli neden Ruslar'ın Kafkaslar'a doğru yayılmacı bir politika izlemesidir¹³. Bu coğrafyayı elde tutabilmek için yerli Türk ve sair Müslümanları bölgeden uzaklaştırılıp, yerine Hıristiyan Rus nüfusunun yerleştirilmesi gerektiğini çok iyi bilen Rus Çarlığı, Kırım Savaşına müteakip Kırım ve Kafkasya'da kolonizasyon faaliyetlerine hız vermiştir. Öte yandan, Ruslar tarafından zorla Hıristiyanlaştırılan Nogaybaklar ve Urumlar gibi asimile olmak istemeyen kimi etnik unsurlar, Rus işgalinden kurtulmak için Kırım Savaşı esnasında ayaklanmışlardır. Bunu fırsat bilen Ruslar, bölge halkını sindirebilmek ve göçe zorlamak için şiddete başvurmuş, yerli halkın topraklarına el koymuştur. Nitekim yerli halkları bölgeden sürüp çıkaran Rusların, Tataristan'a 2-3, Kafkasya'ya 3 milyon Rus yerleştirmiş olmaları, işgal ile niyetinin bölgeyi ilhak edip Ruslaştırmak olduğunu açıkça

⁹ Şerafettin Turan, "1828 Edirne Antlaşması" **Atatürk Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, IX/12, Ankara 1995, s.125.

¹⁰ Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul 1996, s.79-92.

¹¹ Abdullah Saydam, a.g. mk., s. 677.

¹² Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, S:1 (2006), s. 3.

¹³ Bedri Habıçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, İstanbul 1993, s. 67; Ahmet Gündüz, "Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 161, Nisan 2006, s. 75.

göstermektedir¹⁴. Bunun yanında Müslüman halk arasında Osmanlı topraklarına göç etmeyi gönüllü olarak isteyenler de bir hayli fazlaydı. Onlar *kâfir bir memlekette* yaşamının uygun olmadığını, bu yüzden halifenin memleketine göç etmenin uygun olacağını düşünmekteydiler¹⁵.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Rusya, hâkimiyetine geçirdiği Kafkasya'yı Ruslaştırmak, Müslümanları Osmanlı aleyhine çevirmek ve özellikle halife ve padişaha sadık olan Kafkasya'nın Müslüman ahalisinin milli fikirlerini bozmak, Müslüman çocuklarına ana dillerini öğrenmeksizin Rus mekteplerine kaydetmek ve sıbyan mekteplerini fırsat buldukça kapatmak gibi bir takım yeni tedbirleri uygulamaya başladı. Bu gibi uygulamalara da dayanamayan Müslümanlar çareyi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki topraklara göç etmekle bulmuşlardır¹⁶. Ayrıca açlık ve kıtlıklar da göçün önemli nedenlerinden birisidir. Nitekim 7 Aralık 1863'te Kafkaslarda 4 aydan beri Ruslarla mücadele eden Abhazlar arasında kıtlık baş göstermiş ve ağaç kabuğu yiyerek hayatta kalabilen 1000'den fazla aile Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmıştır¹⁷.

B. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler

Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan kitleler halinde göçlerin başlangıcı hemen hemen Kırım Savaşı'na dayanmaktadır. Kafkasyalıların memleketlerini terk edip Osmanlı Devleti'ne iltica ettikleri bu zaman zarfında, göçün yoğunluğu hep aynı ölçülerde olmamıştır. Bilhassa 1850'lerde küçük gruplar halinde olan göç hareketi, 1864-1865 yılları arasında büyük ivme kazanmış olup diğer zamanlarda da inişli-çıkışlı bir seyir göstermiştir. Bunun sebebi de, siyasi ve askeri hadiselerin insanların kararlarında etkili olmasıydı¹⁸. Aslında Anadolu'ya Çerkes göçü Edirne Antlaşması'ndan sonra başlamış ve 1860'larda ivme kazanmıştır. Fakat sayıları yüz binlerle ifade edilen göçmen kabilelerinin toplu göçü 1864 yılına denk düşmektedir.

Kafkasya'daki yurtlarından Anadolu'ya göçe zorlanan Kafkasyalıların sayısı hakkında kaynaklarda farklılıklar bulunmaktadır. Çünkü Kafkasya göçmenleri büyük kargaşa ortamında ya da gayri resmi yollardan geldiklerinde çoğu zaman kayıtları tutulamamaktaydı. Örneğin 1865 yılında 2 bin Çeçen, atları ve sığırlarıyla birlikte karayoluyla Kars gelmiş olup kayıtlara geçmemiştir¹⁹. Ayrıca rakamlarda yolculuk sırasında gemide ya da kendi imkânlarıyla gelirken yolda ölenler göz önünde bulundurulmamıştır.

¹⁴ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:22 (2007), s.407-408.

¹⁵ Abdullah Saydam, *a.g.mk.*, s. 678.

¹⁶ Nedim İpek, "93 Muhacereti", *Osmanlı, IV*, Ankara 1999, s. 663.

¹⁷ Hilmi Bayraktar, *a.g.mk.*, s. 108.

¹⁸ Kemal H. Karpat, "The Status Of The Muslim Under European Rule: The Eviction And Settlement Of The Çerkes", *Studies On Ottoman Social an Political History*, Edr. Reinhard Schulze, Boston 2002, s. 653; Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁹ Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2010, s. 170.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Çerkeslerin sayısını Bedri Habıçoğlu, 1,5 ile 2 milyon arasında değiştiğini belirtmektedir²⁰. Justin McCarrthy ise aşağı yukarı 1 milyon 200 bin Çerkesin göçe çıktığını ve bunlardan 800 bin kadarının Osmanlı ülkesinde iskân edilmek üzere sağ kaldığını söylemektedir²¹. 1858-1862 yılları arasında resmi olarak 56 bine yakın insan Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmiştir. Fakat Stavropol, Kabarda, Osetiya ve Dağıstan hesaba katılmamıştır. Buna mukabil, resmi verilere göre 1859-1860 yılları arasında Osetya'dan 300-350 hane, 1860-1861 yılları arasında Kabarda'dan 941 hane veya bir kişi birim olmak üzere 7 bin kişi ve 1856-1865 yılları arasında da Dağıstan'dan 1500 hane veyahut 10 bin kişiyi aşkın göçmen Anadolu'ya göç etmiştir²².

1863-1864 kışında Çerkes göçü tam anlamıyla çığ halini almıştır. Başlangıçta Ruslar tarafından 40-50 bin kadar olacağı söylenen göçmen sayısı 1864 baharında 400 bine ulaşmıştır. Marc Pinson ise bu dönemde Doğu Çerkezistan'dan göç eden insanların toplam sayısının 552.000'e ulaştığını belirtmektedir²³. Mayıs 1865'te 3 bin hane Çeçen ile Haziran 1867'de 4 bin hane kadar Abhaz göçmeni ve 1873 de gelmiş olan 3 bin 500 hane Çerkes dışında topluca başka göç olmamıştır. Ancak resmi veya gayri resmi yollardan göçmen akışı münferit olarak devam etmiştir²⁴.

Rusların Osmanlı toprakları üzerinde yürüttüğü Ortodoksluk politikasının doruk noktası olarak değerlendirilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Çerkes göçüne yeni bir ivme kazandırmıştır. 1877 yılı Mayıs'ından Ağustosuna kadar henüz Türk askeri kuvvetlerinin Abhazistan'da bulunduğu sırada Trabzon'dan geçirilen Abhazların toplam sayısı 34 bin kaddır. Tüm göçmenlerin kesin sayısı hakkında inceleme yapmak zor olsa da bunların sayısı Rus kaynaklarına göre 32 bin kadar gösterildiği halde, diğer kaynaklarda 50 bin göçmenden bahsedilmektedir. 1878-1881 yılları arasında Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle ülkeyi terk eden göçmenlerden geri dönenler de olmuştur. Bunların sayısı yaklaşık 10 ile 15 bin kaddır²⁵.

Göçler hakkında Osmanlı Devleti'nin genel tavrı, Müslümanların anavatanlarında kalmaları yönündeydi. Nitekim Viyana Konferansı'na memur olan Ali Paşa'ya verilen talimatta; "*Kırım, Çerkezistan ve Dağıstan'ın Rusyalunun pençe-i kahrından kurtarılmasının*" politik ve insanî açıdan en doğru yol olacağı belirtilmektedir. Ancak buradaki insanların hayatlarının tehlikeye düştüğü hissedildiğinde, sahillere çok sayıda göçmen yığıldığında, pasaportla ülkeye giriş yapıldığında veya Rusya'nın göçmen kabul edilmesi yolunda ısrarları olduğunda ilticalara izin verilmiştir²⁶.

²⁰ Bedri Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 70.

²¹ Justin McCarrthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 37-38.

²² Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s. 691.

²³ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 116.

²⁴ Bedri Habıçoğlu, **a.g.e.**, s. 80.

²⁵ Safarov Rafik Firuzoğlu, **a.g.mk.**, s. 693.

²⁶ Hilmi Bayraktar, **a.g.mk.**, s. 420; Abdullah Saydam, **a.g.mk.**, s. 679.

GÖÇMENLERİN ŞANLIURFA'YA İSKÂN LARI

A. Göçmenlerin Geldiği Coğrafya ve Etnik Kökenleri

Kafkasya, güneyde Aras ve Çoruh, kuzeyde Volga ve Don nehirleriyle doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz'in çevirdiği ve birçok dilin konuşulduğu bir coğrafyadır²⁷. Kafkasya'da tarih boyunca yaşayan çeşitli toplumlar arasında, Kafkas kavimleri olarak Çerkesler, Abhazlar, Çeçen-İnguşlar, Dağıstanlılar ve Gürcüler; Türk kavimleri olarak Kumuklar, Karaylılar, Balkarlılar, Nogaylar, Karapapaklar, Kundurlar, Kalmuklar, Azerîler ve Türkmenler, Hint-Avrupa kavimleri olarak da Osetler, Ermeniler, Svanlar, Alanlar ve Ruslar bulunmaktadır²⁸. Bu Kafkas halkları, yaşamlarını sürdürmesine rağmen etnik açıdan birbiriyle çok fazla karışmışlardır. Bir bireyin babası Adige, annesi Karayay, büyük annesi Abazin olabilmektedir. Bu yüzden Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler başladığında Anadolu insanı topluca gelen bu insanlara geniş anlamıyla *Kafkas* ya da *Çerkes* muhaciri olarak adlandırmıştır. Ayrıca bu durum, 1783 yılında İmam Mansur hareketi ile başlayan, 1829-1864 yılları arasında sürekli gelişen *Kafkasya Müridizm'nin*²⁹ birleştirici rolünden kaynaklandığı da söylenebilir³⁰.

Tabi bu durum, gelenlerin etnik kökenlerinin ortaya konmasını güçleştirmektedir. Örneğin 1861 senesinde 79 kişilik bir Anapa ve Çerkes kfilesi Trabzon'a gelmiştir³¹. Ancak ne kadarının Anapa, ne kadarının Çerkes olduğu belirtilmemiştir. Aynı şekilde Çerkezistan'dan Samsun'a gelen 700 kişi kaydedilmiş olup, bunların etnik kimlikleri hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir³². Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'ne göç edenler sadece Türkler veya Müslümanlar da değildi. Çerkeslerden başka Kozaklar, Malakanlar, Yahudiler, daha önce Rusya'nın teşviki ile oraya yerleşip, sonradan pişman olan Bulgar, Rum³³ ve Ermeni³⁴ unsurlar da göç etmişlerdir³⁵.

²⁷ Kadircan Kafılı, **Şimali Kafkasya**, İstanbul 1942, s. 12; John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 22; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İstanbul 2010, s. 269-270.

²⁸ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996, s. 3.

²⁹ Aytek Kundukh, **Kafkasya Müridizmi-Gazavat Tarihi**, Haz. Tark Cemal Kutlu, İstanbul 1987; Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi Ve Feodal Beylerle İlişkileri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, IX/2, İzmir 2009, s. 165-190.

³⁰ Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Ankara 1991, s. 45; Cahit Aslan, a.g.mk., s. 2.

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir (A.MKT. NZD), 389/59.

³² BOA, A.MKT. NZD, 394/89.

³³ 1864'te Sivas'tan Rusya'ya giden Rumlardan 30 hane, oradan memnun kalmayarak Osmanlı topraklarına dönmek üzere Tiflis Şehbenderliğine başvurmuş, parasız ve kudretsiz olduklarından kendilerine 25 bin kuruş yol harçlığı verilerek ülkeye girmelerine müsaade edilmiştir. Bkz. Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı İstilasında Uyguladığı Demografik Yöntemler", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul 1996, s. 107.

³⁴ Bilindiği gibi Rusya, 1826-1829 yılları arasında Osmanlı ve İran ile girdiği savaşlar neticesinde sınırlarını güneye doğru genişleterek, Revan, Nahçıvan ve havalisinde bir Ermeni vilayeti

B. Göçmenlerin Şanlıurfa'ya İskân Edilmeden Önce Yerleştirildikleri Yerler

Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin başlangıcı daha önce de belirttiğimiz gibi Kırım Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Bunlar çoğunlukla deniz yoluyla İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop ve Rize limanlarına çıkmakta olup buradan muhtelif iskân mahallerine gönderilmekteydiler. İlk yıllarda gelenleri yerleştirilmeleri için ilk düşünülen yerler Amasya, Konya³⁶, Sivas, Ankara, Kastamonu, Bursa, Adana, Kütahya ve Eskişehir³⁷ gibi yerlerdi. Çünkü buralarda geniş arazi parçalarının göçmen yerleştirilmesine elverişli olduğu tespit edilmiştir³⁸.

Kafkasya'dan gelen göçmenler Şanlıurfa'ya iskân edilmeden önce Trabzon, Samsun, Amasya, Canik, Sivas, Bozok, Çankırı, Denizli ve Kars vilayet ve sancaklarına iskân edilmişlerdir. Buralarda meydana gelen nüfus fazlalığından dolayı bu muhacirlerin bir kısmı Şanlıurfa'ya iskân ettirilmiştir. 1861'de Trabzon'dan Samsun'a gelmiş 2432 göçmenin 2344'ü Sivas'a sevk edilmiştir. Geri kalanlar ise kış şartları sebebiyle, baharda Şanlıurfa'ya sevk olunmak üzere Samsun'da barındırılmıştır³⁹. 1862'de Trabzon Valisi Cemal Paşa'ya gönderilen bir emirde, Trabzon'a gelmiş 600 muhacirin Sivas'a iskân ettirilmesinin düşünüldüğü, ama Sivas yöresindeki muhacirin sayıca fazla olmasından ötürü göçmenlerin Şanlıurfa ve Diyarbakır'a iskân ettirilmeleri gerektiği bildirilmektedir⁴⁰.

Yine 1861'de Çerkezistan'tan Samsun'a gelen 720 muhacir kış mevsimi nedeniyle Amasya ve Bozok sancaklarına yerleştirilmiş olup baharın gelmesiyle birlikte Şanlıurfa veya Diyarbakır'a iskân olunmaları konusunda karar alınmıştır⁴¹.

kurmuştur. Böylece Rus sınırına yakın Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermenileri, yeni oluşturulan vilayet topraklarına iskân ettirerek Ermeni kolonileri kurmuştur. Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Doğu Anadolu'dan 100 bin Ermeni'nin Rusya'ya göç ettiğini belirtmektedir. Justin McCarthy ise, Osmanlı ülkesinden Rus topraklarına göç eden Ermeniler için verilen rakamların çok kaba tahminlere dayandığını belirterek, Kırım Savaşı'ndan sonra tahminen 50 bin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan hemen sonra ise 25 bin kişinin göç ettiğini söylemektedir. Bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XIII/17, Ankara 1993, s. 407; Justin McCarthy, "The Population Of The Ottoman Armenians", **The Armenians In The Late Ottoman Period**, Edr. Türkkaya Ataöv, Ankara 2002, s. 73.

³⁵ Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 679.

³⁶ Mehmet Yılmaz, **Konya Vilayeti'nde Muhacir Yerleştirmeleri (1854-1914)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996.

³⁷ Muammer Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 28 (2005), s. 311-319.

³⁸ Bedir Habiçoğlu, **a.g.e.**, s. 163-164; Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 680.

³⁹ BOA, A.MKT. NZD, 396/35.

⁴⁰ BOA, Sadaret Mektubı Kalemi Umum Vilayet (A.MKT. UM), 522/18.

⁴¹ BOA, A.MKT. NZD, 394/89.

Kafkasya'dan gelen muhacirlerin önemli bir kısmı Sivas Uzunyayla⁴²'ya iskân edilmek istemişlerdir. Muhacirin komisyonu⁴³, muhacirlerin Uzunyayla'ya göç etme isteklerine yaklaşımı genellikle olumlu olmuştur, lakin zamanla Uzunyayla'daki nüfusun artış göstermesi ile birlikte istekleri reddedilerek Şanlıurfa'ya iskâna teşvik edilmiştir⁴⁴. Haliyle bu engellemeler olası firar olaylarının meydana gelmesine sebep olmuştur. Mesela 5 Kasım 1864'te Şanlıurfa'da iskân edilen 40 kişilik bir Çeçen grubu firar edip Sivas'a geri dönmüşlerdir⁴⁵. Buna benzer başka bir hadise de Denizli sancağında görülmüştür. Denizli sancağından Şanlıurfa'ya iskân ettirilen bir grup Dağıstan muhaciri firar edip tekrar Denizli'ye dönmüştür⁴⁶.

C. Şanlıurfa'ya İskânın Nedenleri

Şanlıurfa, XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır eyaletine bağlanmış olup, 1586-1587'de Rakka'nın müstakil eyalet olmasıyla Rakka Eyaletine bağlanarak, eyaletin merkez sancağı haline getirilmiştir. 1826'da da Rakka Eyaleti'nden ayrılarak Halep Eyaleti'ne bağlanmıştır⁴⁷. Halep eyaletine bağlanan Urfa sancağı, Urfa merkez kaza, Birecik, Halfeti ve Suruç kazalarından oluşmaktaydı. Siverek ve Viranşehir kazaları ise Diyarbakır Vilayeti'nin merkez sancağı sınırları içinde yer almaktaydı⁴⁸.

Muhacirlerin Şanlıurfa'ya iskân ettirilmelerinde öncelikli neden, burada muhacir iskânına elverişli arazilerin bulunmasıdır⁴⁹. Ayrıca 25 Kasım 1861 tarihli bir belgede Trabzon'a gelmiş 600 Çerkes ve Nogay muhacirin Sivas'ta göçmen nüfusunun çok yoğun olmasında dolayı Diyarbakır ve Şanlıurfa'nın havasının göçmenlere uygun olacağından bu taraflara sevk edilmeleri belirtilmektedir. Fakat bu iki bölgenin gelen göçmenler için havasının hangi bakımından uygun görüldüğü belgede belirtilmemektedir⁵⁰.

⁴² Tolga Akay, **Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009; Selma Yel ve Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)", **Turkish Studies**, vol. 3/4 (2008), s. 949-983.

⁴³ Muhacirin Komisyonu, göçmen iskân ve iâşe işleriyle ilgili genel kararlar almak, göçmenlerin memleketlerine veya Anadolu'ya sevklerinde iskân mahallerini tespit etmekle görevli komisyondur. Ayrıntılı bilgi için bkz. David Cameron Cuthell Jr. **The Muhacirin Komisyonu: An Agent in The Transformation of Ottoman Anatolia (1860-1866)**, Ph.D Thesis, Colombia University, New York 2005.

⁴⁴ BOA, A.MKT. UM, 527/99; BOA, A.MKT. UM, 542-32; BOA, A.MKT. UM, 566-68.

⁴⁵ BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 715/188.

⁴⁶ BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (MKT. MHM), 342/98.

⁴⁷ Mahmut Erdem, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa'da Sancak İdaresi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2009, s. 23-24.

⁴⁸ "Urfa", **Yurt Ansiklopedisi**, X, İstanbul 1984, s. 7376.

⁴⁹ BOA, A.MKT. MHM, 230/53.

⁵⁰ Bu durum belgede aynen şöyle geçmektedir: "*Sivas tarafında muhâcirînin cem'iyyeti teksîr idüb ve Urfa ve Dîyar-ı bekr eyâletlerinin hevâsı i'tidâl üzre olub iskânlarında vakt-i şitâda dahi... olmamak cihetle mevrûde-i mezkûrenin ve bundan sonra vurûd ideceklerin yanlarına*

Hükümet muhacirlerin iskânı konusuna bir çözüm olmak üzere iskân olunabilecek yerlerin mahallî idarelerine sık sık yazılar göndermekte ve bölgelerinde iskân için boş arazilerin olup olmadığı ile ilgili bilgi istemekteydi. 22 Mayıs 1861 tarihli muhacirin komisyonunagönderilen bir yazıda Şanlıurfa Sancağı'nda harap olmuş Atik-i Rakka'nın muhacir iskânına elverişli olduğu bildirilmiştir⁵¹. 5 Haziran 1861 tarihli Urfa Mutasarrıfına gönderilen bir yazıda ise bu arazinin 6-7 yüz hanenin yerleştirilmesine uygun olduğu belirtilmiştir⁵². Ayrıca yine bu dönemde Muhacirin Komisyonunun yaptığı incelemelerde Sivek'te 87.704 dönümlük muhacir iskânı için boş arazi tespit edilmiştir⁵³.

Osmanlı Devleti, göçmenleri miri çiftliklere, boş arazilere ve zamanla terk edilmiş yerleşmelere iskân etmek suretiyle ziraata elverişli yerlerin tarıma açılarak bayındır hale gelmesine çalışmıştır⁵⁴. Göçmenlerin Şanlıurfa'daki Atik-i Rakka'ya yerleştirilmeleri de buna örnektir. Fırat nehri kenarında ve civarında harap olmuş yerlerin elverişli hale getirilmesi ve ziraata açılması için haneler inşa edilerek, gelen muhacirler buraya iskân ettirilmiştir⁵⁵. Ayrıca devlet bu bölgede Aneza ve Şamalar gibi güneyden gelen yıkıcı aşiretlere karşı bir set çekebileceğini ve göçebe aşiretlerini yerleşik hayata geçmeye zorlayarak bütün Bağdat vilayetinin güvenliğini sağlayacağını düşünüyordu⁵⁶.

D. İskân Olunan Göçmen Kafileleri, Hane Sayıları ve İskân Tarihleri

Şanlıurfa'ya iskân edilen göçmenler daha öncede belirttiğimiz gibi öncelikle Trabzon, Samsun, Amasya, Çankırı, Denizli ve Sivas'a iskân edilip daha sonra muhtelif sebeplerle Şanlıurfa'ya yerleştirilen göçmenlerdir. Muhacirin Komisyonu, 1861-1862 yıllarında Trabzon, Samsun ve Sivas'ta geçici olarak iskân ettirilen göçmenleri Şanlıurfa ve Diyarbakır'a iskân edileceğini ilan etmiştir. Babıâli göçmenlerin biran önce iskân mahalline gitmelerini istemesine rağmen devletin mali durumu buna engel olmaktaydı. Fakat geçici olarak yerleştirilen birkaç grup Adige göçmeni yerel kabileler ile anlaşamadığından iskân mahalline hızlıca hareket ettiler. 1861-1862 yılları arasında Şanlıurfa ve Diyarbakır'a yerleştirilen bu Adige göçmenleri dağınık olarak iskân edilmişlerdir⁵⁷.

birer söz anlar zabtiyye terfîkîyle ve vâli ve mutasarrıflarına tahrîrât izbâriyle zikr olunan Urfa ve Dîyâr-ı Bekr taraflarına ve ba'zılarının dahi Van eyâletinin münâsib mahallerine sevk ve tisyâr...". Bkz. BOA, A.MKT. NZD, 381/55.

⁵¹ BOA, A.MKT. NZD, 220/29.

⁵² BOA, A.MKT. UM, 476/6.

⁵³ Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 63.

⁵⁴ Nedim İpek, **a.g.m.**, s. 665.

⁵⁵ BOA. A.MKT. NZD: 354/24.

⁵⁶ BOA. A.MKT. NZD: 354/24; Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 171.

⁵⁷ BOA, A.MKT. UM: 540/63; 552/57; Georgi Chochiev ve Bekir Koç, "Migrants From The North Caucasus In Eastern Anatolia: Some Notes On Their Settlement And Adaptation

7 Ekim 1861 tarihinde Dağıstan muhacirlerinden ve Hoca Hussad Efendi kafilesinden 43 kişi Şanlıurfa'ya iskân edilmek üzere İskenderun iskelesine sevk edilmiştir. İskenderun'a gelen kafiye yevmiye yirmişer kıyye nân-ı aziz verilerek, Halep yoluyla Urfa'ya gönderilmiştir⁵⁸. 21 Ağustos 1865 tarihinde yine bir grup Dağıstan muhaciri Denizli'ye iskân edilmiştir. Ama Denizli'de göçmen nüfusunun fazla olmasından dolayı Şanlıurfa'ya iskânı uygun görülmüştür⁵⁹. 29 Temmuz 1861 tarihinde 200 haneden oluşan Nogay muhacirlerinden Mangıt kabilesi, önce Çankırı sancağına iskân ettirilmiştir. Daha sonra Çankırı'ya gelen göçmenler hem sancağın havasına alışamamaları hem de arazi darlığından dolayı yol masraflarını kendileri karşılamak üzere Şanlıurfa'ya iskân ettirilmiştir⁶⁰. 18 Aralık 1861 tarihinde Anapa ve Çerkes muhacirlerinden 79 kişilik bir kafiye Sivas'a iskân edilmeleri için Trabzon'a gelmiştir. Lakin Sivas'ta göçmen nüfusun artmasından dolayı Şanlıurfa ve Diyarbakır'a sevk edilmişlerdir⁶¹.

2 Şubat 1862 tarihinde Amasya'ya iskân ettirilen 3453 kişilik bir göçmen kafilesi kış mevsimi nedeniyle bahara kadar burada barındırılıp, baharın gelmesiyle birlikte Şanlıurfa ve Diyarbakır'a sevk edilmişlerdir⁶². 5 Şubat 1862 tarihli Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa'ya gönderilen bir emirde, Amasya'da göçmen nüfusunun hayli artış gösterdiği ve bundan sonra Samsun iskelesine gelen göçmenlerin mevsimin kış olmasından dolayı yollarda perişan olmalarını için Canik sancağına geçici olarak iskân edildiği, havaların düzelmesiyle birlikte de Şanlıurfa'ya iskân edilecekleri belirtilmektedir⁶³.

13 Şubat 1862 tarihinde Çerkezistan'dan Trabzon'a, Trabzon'dan Samsun'a gelen 2432 kişilik bir kafilenin 2344 kişisi Sivas'a iskân edilmiştir. Geri kalan 88 kişi ise mevsim kış olduğundan bahara kadar Samsun'da iskân ettirilip baharın gelmesiyle Şanlıurfa ve Diyarbakır'a iskân edilmiştir. Ancak bunların ne kadarının Şanlıurfa ne kadarının Diyarbakır'a yerleştirildiği hakkında bir bilgi belirtilmemektedir⁶⁴. 12 Mart 1861 tarihli Tercüman-ı Ahval gazetesine göre de Viranşehir'e 587 kişilik bir kafiye iskân edilmiştir⁶⁵.

GÖÇMENLERE YAPILAN YARDIMLAR

Daimi iskân mahallerine sevk edilen muhacirlerin yol masrafları ile yolculukları süresince ihtiyaç duydukları tayinât bedelleri devlet bütçesinden karşılanmıştır. İskân olunacak-

(Second Half Of The 19th Century-Beginning Of The 20th Century)", *Journal of Asian History*, (Edr. Denis Sinor), 40/1, 2006, s.85.

⁵⁸ BOA, A.MKT. UM: 504/32.

⁵⁹ BOA, A.MKT. MHM: 342/98.

⁶⁰ BOA, A.MKT. MHM: 228/40.

⁶¹ BOA, A.MKT. NDZ: 389/59.

⁶² BOA, A.MKT. MHM: 328/41.

⁶³ BOA, A.MKT. MHM: 238/44; BOA, A.MKT. NDZ: 393/17.

⁶⁴ BOA, A.MKT. MHM: 230/53.

⁶⁵ Ramazan Göktepe, *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007, s. 33.

ları mahalle geldikten sonra da, tahrirleri yapılarak maddi durumlarına göre tayinât alıp alamayacakları yeniden tespit edilmiştir. Fukara olanlara belli bir süre için yevmiye ya da *nân-ı aziz* adı altında nakdi veya aynî yardımlarda bulunulmuştur. Bunlardan nân-ı aziz, daha çok evlerine yerleştirilen muhacirlerin, ilk hasat mevsimine kadar aldıkları aynî yardımlardır. Fakat her gün köylere ekmek dağıtmak mümkün olamayacağından, ekseriyetle bedeli peşin olarak ödenmiştir⁶⁶. Mesela Şanlıurfa'ya İskân ettirilen bir grup Dağıstan Muhacirlerine her hususta yardımcı olarak, fakir olanlara yevmiye yirmişer kıyye ekmek ya da bedeli verilmiştir⁶⁷.

Muhacirlerin iskânlarında devlet kadar halk da büyük fedakârlıkta bulunmuştur. Şanlıurfa hanedanından Gençzade Hüseyin Efendi muhacir iskânı için 3 bin dönümlük arazisini hibe etmek istemiştir. Bunun üzerine muhacirin komisyonu, gelen muhacirlerin orada iskân etmek arzusunda bulunanların iskân ettirileceğini, muhacirlerin iskân edileceği zamana kadar da arazi kiraya verilerek gelen gelirin muhacir iskânı için harcanmasına karar vermiştir⁶⁸.

Muhacirlere yapılan en önemli yardımlardan birisini de konut yardımındır. Şanlıurfa'ya gelen muhacirler için, Fırat nehrinden Bağdat civarına kadar uzanan arazilerde harap olmuş bazı haneler küçük bir tamirattan geçirilerek muhacirlere dağıtılmıştır⁶⁹. İskân faaliyetlerinde son safha ise, haneleri teslim edilen muhacirlere arazi dağıtılmasıdır. 1878 öncesi neşredilen talimatnamelerde, hane başına dağıtılacak arazi miktarı hakkında bir kayıt bulunmakla beraber, bunların verimli ve mahsuldar olması hükme bağlanmıştır⁷⁰. Arazi dağıtımının, boş arazilerin durumu ve coğrafi şartlara bağlı olarak, mahalli idarelerin takdirine bırakıldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Urfa Mutasarrıfı'nın Muhacir Komisyonuna gönderdiği 26 Aralık 1860 tarihli yazıda Fırat nehri kenarında Atik-i Rakka'da 600-700 hane nüfusun iskânına elverişli arazi olduğu bildirilmektedir⁷¹.

1856 senesinde çıkarılan bir irade ile Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin hicretlerinden itibaren askerlikten 25 ve daimi iskân edildikleri günden itibaren de bütün vergilerden 10 sene müddetle muaf tutulmaları kararlaştırılmıştır. Ancak, 1864 yılından itibaren göçmen sayısının hızla artması üzerine söz konusu *Muhacirin Muâvenet* namı ile vali, mutasarrıf ve kaymakamlara yeni bir talimatname gönderildi. Bu talimatnamenin altıncı maddesine göre iskân tarihinden itibaren 3 sene geçen göçmenlerin ürününden aşar alınarak yeni gelen ve henüz ürün alamayan göçmenlerin ekmek ve tohum ihtiyacının karşılanması istenmiştir⁷².

⁶⁶ Mehmet Yılmaz, **a.g.mk.**, s. 597.

⁶⁷ BOA, A.MKT. UM, 504/32.

⁶⁸ BOA, DH. MKT: 1440/50.

⁶⁹ BOA, A.MKT. NZD: 354/24.

⁷⁰ Mehmet Yılmaz, **a.g.mk.**, s. 598.

⁷¹ BOA, A.MKT. NZD: 354/24.

⁷² Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 71; Mehmet Yılmaz, **a.g.mk.**, s. 598.

SONUÇ

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin sonuçlarını kesin olarak tespit etmek pek mümkün değildir. Her şeyden önce bu göçlerin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları çok karmaşık ve genellikle uzun vadede kendini gösteren bir nitelik taşımaktadır. Üstelik göçmenlerin iskân edilmelerinden bir süre geçtikten sonra ne durumda olduklarına dair çoğu zaman da bilgi bulunamamaktadır. Ancak çeşitli olaylar nedeniyle söz konusu edildiklerinde yaşayış biçimleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti bu göç olayları sırasında dönemin anlayışından çok ileri bir düşünce ile göçmen meselesini bir devlet politikası haline getirerek bir muhacirin komisyonu kurmuştur. Ayrıca gelen göçmenleri din, ırk, mezhep ayırımına girmeden bütün göçmenlerin iâşe ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.

Göçmenlerin Şanlıurfa'ya iskânın temelinde burada göçmenlerin iskânı için tarıma elverişli arazilerin bulunması ve iklimin gelen bir kısım muhacirler için uygun olması yatmaktadır. Şanlıurfa'ya iskân ettirilen göçmenler doğrudan buraya iskân ettirilmemiş, Trabzon, Samsun, Amasya, Sivas, Çankırı ve Denizli'ye iskân ettirildikten sonra, bu yerlerde göçmen nüfusunun fazla olmasından dolayı Şanlıurfa'ya iskân edilmişlerdir. Şanlıurfa'ya gitmek istemeyen ve geldikleri ilk yerlerde kalmak isteyenler olduğu gibi, Şanlıurfa'ya gidip oradan tekrar geldiği yere firar eden göçmenler olmuştur. Devlet buna karşı tedbirler alarak göçmenlerin iskân ettirildiği yerlerden firar etmemesi için bölge yetkililerini uyarmıştır.

Göçmen problemlerinin çözülmesi aşamasında yerel ahalinin kendi sıkıntılarına rağmen yardıma çalışması dikkate değer bir özelliktir. Devletin yardımının çok yetersiz kaldığı anlarda özellikle 1860 sonrası göçlerde yiyecek ve barınma konularında halk desteği de olmuştur. Kırım Savaşı sonrasındaki göçleri Osmanlı Devleti'ni ekonomik bakımından bunaltırsa da uzun vadede göçmenlerin üretici konumuna geçmeleri şüphesiz ülke kalkınmasına fayda sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH. MKT, 1440/50

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir

A.MKT. NZD, 389/59

A.MKT. NZD, 394/89

A.MKT. NZD, 396/35

A.MKT. NZD, 394/89

A.MKT. NZD, 381/55

A.MKT. NZD, 220/29

A.MKT. NZD, 354/54

A.MKT. NZD, 393/17

A.MKT. NZD, 354/24

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet

A.MKT. UM, 504/32

A.MKT. UM, 522/18

A.MKT. UM, 527/99

A.MKT. UM, 542/32

A.MKT. UM, 566/68

A.MKT. UM, 476/6

A.MKT. UM, 540/63

A.MKT. UM, 552/57

A.MKT. UM, 425/8

Meclis-i Vâlâ

A. MVL,715/188

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi

A.MKT. MHM, 230/53

A.MKT. MHM, 342/95

A.MKT. MHM, 328/41

A.MKT. MHM, 338/44

A.MKT. MHM, 228/40

2. Basılı Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, **Tezahir 1-12**, Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu(TTK) Yayınları, Ankara 1991.

AKAY Tolga, **Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.

ASLAN Cahit, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, S:1(2006), s. 1-33.

BALA Mirza ve İnalçık Halil, "Kırım", MEB. **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1955, s. 741-762.

BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" **Osmanlı Sosyal İktisat Tarihi Makaleleri**, Konya 2004, s. 95-117.

- BAYRAKTAR Hilmi “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S:22 (2007), s. 405-434.
- BEYDİLLİ Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, C.XIII, S:17, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.365-434.
- BİCE Hayati, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- BUDAK Mustafa, “1853-1856 Kırım Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler”, **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul 1996.
- CANBY Courtlandt ve LEMBERG David S., “Circassia (Cherkessia)”, **Encyclopedia of Historic Places**, New York 2007.
- CUTHELL David Cameron Jr., **The Muhacirin Komisyonu: An Agent in The Transformation of Ottoman Anatolia (1860-1866)**, Ph.D Thesis, Columbia University, New York 2005.
- DEMİREL Muammer, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 28 (2005), s. 311-319.
- ERDEM Mahmut, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa’da Sancak İdaresi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2009.
- ERKAN Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996.
- FİRUSOĞLU Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s. 687-696.
- CHOCHIEV Georgi ve KOÇ Bekir, “Migrants From The North Caucasus In Eastern Anatolia: Some Notes On Their Settlement And Adaptation (Second Half Of The 19th Century-Beginning Of The 20th Century)”, **Journal Of Asian History**, (Edr. Denis Sinor), 40/1 (2006), s.80-103.
- GÖKTEPE Ramazan, **Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007.
- GÜNDÜZ Ahmet, “Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 161 (Nisan 2006), s. 71-82.
- HABIÇOĞLU Bedri, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Nar Yayınları, İstanbul 1993.
- İPEK Nedim, “93 Muhacereti”, **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s. 661-668.
- , **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serande Yayınları, Trabzon 2006.
- BADDELEY John F., **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989.
- KAFLI Kadircan, **Şimali Kafkasya**, İstanbul 1942.

- Kemal H. Karpaz, "The Status Of The Muslim Under European Rule: The Eviction And Settlement Of The Çerkes", **Studies On Ottoman Social an Political History**, Edr. Reinhard Schulze, Boston 2002.
- , **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- , **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2003.
- KUNDUKH Aytek, **Kafkasya Müridizmi-Gazavat Tarihi**, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.
- McCARRTHY Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, Inkılâp Yayınları, İstanbul 1998.
- , "The Population Of The Ottoman Armenians", **The Armenians In The Late Ottoman Period**, Edr. Türkkaya Ataöv, Ankara 2002, s.65-85.
- SAYDAM Abdullah, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s. 677-686.
- , "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı İstilasında Uyguladığı Demografik Yöntemler", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul 1996, s. 93-115.
- , **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- TEMİZKAN Abdullah, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi Ve Feodal Beylerle İlişkileri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C: IX, S:2, İzmir 2009, s. 165-190.
- TURAN Şerafettin, "1828 Edirne Antlaşması" **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C:9, S:12 (1951), s. 111-151.
- "Urfa", **Yurt Ansiklopedisi**, X, İstanbul 1984.
- YEL Selma ve GÜNDÜZ Ahmet, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)", **Turkish Studies**, vol. 3/4(2008), s. 949-983.
- YERASİMOS Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- YILMAZ Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", **Osmanlı, IV**, Ankara 1999, s. 587-602.
- , **Konya Vilayeti'nde Muhacir Yerleştirmeleri (1854-1914)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996.